

SZEMLE

A MEGTALÁLT PARADIGMA – AVAGY MIRE JÓ A TUDOMÁNYTÖRTÉNET*

SÁNDOR KLÁRA

Békés Vera *A hiányzó paradigma* című könyvéről szívesen beszélek, mert a könyvet nagyon jónak tartom. Most mégis arra kérem az olvasót, ne várja az alábbi frástól a könyv részletes elemzését (egy összefoglaló bemutatás hamarosan megjelenik a *Magyar Tudományban*), s tudományfilozófiai mondanivalójának boncolgatását se, hiszen nem vagyok tudományfilozófus. A könyv nyelvészeti vonatkozásairól szeretnék írni. Nem közvetlenül az esettanulmányokról – jóllehet megérdemelnék, mert kiválóak, gondolatébresztőek és megkerülhetetlenek a nyelvtudomány-történet számára –, hanem arról a nyelvészeti paradigmáról, amelyről tulajdonképpen az egész könyv szól. Békés Vera szerint (42–43) a nyelv nem-privát felfogásán nyugvó kuhni modell nyelvészeti megalapozására alkalmatlan a mai nyelvtudományban uralkodó, a privát-nyelv tételét valló szemlélet, hiszen e kettőt paradigmatiszákus szakadék választja el egymástól. A kuhni modell belső ellentmondásait egy olyan nyelvészeti szemlélet oldhatná föl, amely szintén nem-privátnak tételezi a nyelvet – egy olyan nem-karteziánus megközelítés, amely a XIX. század humboldtiánus hagyományát követi, s amely, ha Békés Vera tudománytörténeti rekonstrukciós modellje, a „hiányzó paradigma” műkö-

dik, elszigetelt iskolák tevékenységében napjaink nyelvtudományában is itt lappang. Erről a nyelvészletről szeretnék tehát írni.

Mindenekelőtt azt, hogy Békés Vera „hiányzó paradigma”-modelljének használhatóságát semmi sem bizonyíthatná látványosabban, mint hogy a modell segítségével megjósolt nyelvészlelet valóban létezik. Nem elszigetelt és nem is lappang ugyan, az 1960-as évek közepétől egyre erőteljesebben van jelen a világ nyelvtudományában, s az 1970-es évek korán elhalt honosítási kísérletei után az 1980-as évtized végétől jelen van nálunk is: szociolingvisztikának hívják. Mielőtt azonban bárki tájékozatlansággal vádolhatná a szerzőt, hadd mondjam rögtön azt is el, Békés Verának igaza van abban (37), hogy a nyelvészetben átfogó értelemben nem történt paradigmaváltás a XIX. század utolsó évtizedei óta, amikor a történeti összehasonlító nyelvészet uralomra jutott. A XX. század nyelvtudományának előbb strukturalista, majd generativista főárama szemléletében ugyanúgy a privát-nyelv tételére alapul, mint az újgrammatikus tanok. Jóllehet a szociolingvisztika intézményesülten (folyóiratokkal, konferenciákkal, társaságokkal) is képviselteti magát a nyelvtudományban, s rendkí-

---

* Békés Vera: *A hiányzó paradigma* (Latin Betűk, Debrecen 1997)

vül népszerű a diákok és a fiatal kutatók körében, a nyelvtudomány kifelé mutatott arculata nem tükrözi belső pozícióit. Más okból is nagyon nehéz észrevenni a Békés Vera által keresett humboldti hagyomány és a szociolingvisztika szemléletének azonosságát. Magyarországon különösen, mert nálunk a „szociolingvisztika” címkével ellátott munkáknak csak töredékében fedezhető föl az a nem-karteziánus, a nyelv nemprivát voltára épülő szemlélet, amit Békés Vera keres. De nem sokkal könnyebb ezt a hagyományt azonosítani a nemzetközi nyelvtudományban sem. Részben azért, mert a humboldti örökség folytatójának Chomsky szereti nevezni magát, Békés Vera kritériumai szerint viszont a chomskyánus nyelvészet éppenhogy a humboldti szemlélet ellentéte: karteziánus, és privát-nyelvet feltételez. Másrészt azért, mert a valódi örökös, a szociolingvisztika meg nem tud róla, hogy az, ami, úgyhogy nem szokta mondani. Ennek az akaratlan rejtőzködésnek persze következményei vannak, például hogy a szociolingvisztika negyedfél évtizedes munkálkodásának eredményeit a szociolingvistákon kívül kevesen ismerik, azok közül is, akiket érdekelhetne, hiszen ezek az empirikus nyelvészeti kutatásokból levont tanulságok harmonizálnak például Wittgenstein vagy Kuhn nézeteivel.

Nem tudom elkerülni, hogy azon az úton menjek tovább, amit talán elegánsabb lenne „egy kis nyelvészeti kitérőnek” nevezni, csakhogy ez hamis név lenne, mert ez a „kitérő” maga az út. Ami alább következik, az nyelvészetről szól és nyelvészeknek (másként nem tudom), de azt hiszem, tanulsággal szolgálhat azért tudománytörténészeknek és -filozófusoknak is, csak – az alább pontosan ez okból bíralt szociolingvista hagyományt követve – induktív módon a szövegbe olvastva.

***

„Nem hiszem, hogy lesz majd valaha is egy szociolingvisztikai paradigma” – mondta Peter Trudgill néhány hete arra a kérdésre válaszolva, hogy véleménye szerint elég fontos szerepet játszik-e már a szociolingvisztikának nevezett nyelvészeti irányzat az amerikai és nyugat-európai egyetemeken.¹ A kijelentés némiképpen meglepő, hiszen a szociolingvisztikát sokan megkérdőjelezhetetlenül különálló nyelvészeti megközelítési módnak tekintik, így különböző könyveiben Trudgill is (1995, 1997). Másrészt érdemes erre a mondatra odafigyelni, hiszen Trudgill a világ egyik legismertebb szociolingvistája: Európában ő végezte az első modern szociolingvisztikai vizsgálatokat, a fél világ (ez szó szerint értendő) az ő sokszor kiadott tankönyvéből tanulta és tanulja a szociolingvisztikát, a szociolingvista konferenciák meghívott sztárja, úgyhogy nevét a megírandó tudománytörténeti krónikák nyilván az első nagy mesterek között emlegetik majd. Hogyan lehet vajon föloldani ezt a paradoxont?

Elképzelhető lenne, hogy Trudgill nem fogadja el a paradigma-tant – az interjú során azonban később megemlíti, hogy a „szekuláris” vagy „labovianus nyelvészet” talán mégis tekinthető paradigmának, tehát úgy tűnik, a paradigmák létét nem kérdőjelezi meg.² Vagy úgy is gondolhatja, hogy néhány év múlva csak ez a nyelvészeti szemlélet lesz tudományos értelemben legitim – de ez sem valószínű, hiszen kijelentése mögött ott húzódik az az előfeltevés, hogy most sincs ilyen paradigma. Esetleg ő is, mint sokan mások, abban reménykedik, hogy mégis egységesíteni lehet a darabjaira hullott nyelvészeti univerzumot, amelynek elemei egyre gyorsabban távolodnak egymástól, nem kis mértékben annak a terminológiai proliferációnak köszönhetően, amelynek egyik célja valószínűleg éppen az egymás közötti párbeszéd és vita lehetetlen-

né, s egyben a tudományos ügyködés nyugalmasabbá tétele. (És aminek végeredménye nyilvánvalóan az „egytagú iskolák” elszaporodása s ezzel mindenféle tudományos kontroll megszűnése lesz, ha egyszer mindenki csak saját elméletét tekinti érvényes keretnek.) Az interjúban van bizony nyoma annak, hogy Trudgill nem is látja különösebben összeegyeztethetetlennek az intuíción és a nyelv homogén mivoltára építő nyelvészeti iskolák megállapításait, valamint a valós nyelvhasználatból vett adatokra és a nyelv heterogén mivoltára alapozó szemlélet eredményeit. Annak ellenére nem, hogy William Labovot követve ő az, aki a leginkább szokta hangsúlyozni (megteszi az interjúban is), hogy ő *nyelvésznek* szereti hívni magát, nem *szociolingvistának*, hiszen a szociolingvisztika szerinte sem a nyelvtudomány egy területe, hanem szemléletmód, kutatói nézetrendszer, hozzáállás. A paradoxont nemigen tudjuk másképp föloldani, mint ha elfogadjuk, hogy a szociolingvisztika apostolai sem mindig következetesek saját tudományuk mibőlletének meghatározásában.

Ugyanezt a bizonytalanságot tükrözik a megnevezéssel kapcsolatos zavarok is. Sokan úgy vélik, hogy a *szociolingvisztika* annak a nyelvészeti szemléletmódnak a neve, amely a nyelv leírását és működésének vizsgálatát nem a nyelvész intuícijára, hanem valódi (azaz a nyelvvel professzionálisan nem foglalkozó) beszélők hétköznapi nyelvhasználatából származó, nagy mennyiségű adatra alapozza. Vannak, akik éppen ebből kiindulva *szekuláris nyelvészetnek* hívják ezt az irányzatot. Vannak, akik a szekuláris nyelvészetet azonosítják a *labovianus* nyelvészettel, William Labovról nevezve el a szemléletet – Labov az irányzat egyik alapítója, módszerének kidolgozója és legbefolyásosabb szerzője. Labov maga egyszerűen *nyelvészetről* beszél, ha saját tevékenységét kell megneveznie, tagadva, hogy a nyelvre nézve érvényes eredményeket hozhat az a nyelvészeti

kutatás, amely nem a valóban létező nyelvből, hanem idolo kból indul ki. Ez Labov oldaláról világos paradigmatis szembenállást mutat, az uralmon lévő, a privát-nyelv szemléletre épülő (akár chomskyánus, akár strukturalista iskolát követő) paradigma oldaláról pedig világos elsúlylyesztési kísérletre utal, hogy a különálló nyelv szemléletet pusztán „ágazat”-nak, ráadásul némiképpen pejoratívan „kötőjeles” vagy „külső” nyelvészettnek tartja, és nem vesz tudomást arról az éles szemléleti különbségről, amely kettejük között húzódik. Azonban sokan a szociolingvisták közül sem látják ezt a különbséget: ők a szociolingvisztikában nem a szemlélet másságát hangsúlyozzák (ha észreveszik egyáltalán), hanem azt, hogy a nyelvhasználat nem-tradicionális területeivel foglalkozik (a *tradicionális* ebben az esetben természetesen a XIX. század vége óta uralkodó karteziánus nyelv szemlélet szemszögéből állapított meg). Úgy vélik, hogy a *szekuláris* vagy *labovianus nyelvészet* megnevezés csak arra a kutatási területre alkalmazható, amelynek közép-pontjában az a kérdés áll, hogy milyen szabályokkal írható le a nyelvi változatosság, hogy vannak-e univerzáléi a nyelvi változás folyamatának, s hogy a nyelv változatossága és változása hogyan függ össze egymással; azt hangsúlyozzák, hogy ők a *szociolingvisztikát* tágabban, sőt „modernebbül” értelmezik, ide sorolják többek között a nyelvi érintkezések vizsgálatát, a nyelv szociológiát, a társalgáselemzést, a beszélés néprajzát, az antropológiai nyelvészetet is – és nem veszik észre, hogy ez ugyanaz az értelmezés, mint amit a „szekuláris nyelvészek” vallanak a „szekuláris nyelvészetről”, csak azok a nyelv szemlélet, s nem az egyetemi kurzusok címe szerint közelítik meg tárgyuk meghatározását. Azok számára tehát, akik a szociolingvisztikát nyelv szemléletként művelik, ez egyszerűen csak: nyelvészet, amely értelemszerűen lefedi a nyelvtu-

domány egészét. Azok számára viszont, akik a szociolingvisztikát különböző nyelvtudományi területek összefoglaló nevének tekintik, nem elvi, csak módszertani szempontból lényeges, hogy kutatásaik valódi nyelvi adatokra épüljenek.

Nemcsak az önelnevezést, hanem a csoportidentitás egyéb jegyeit illetően is szokatlan hiányosságokat mutat a szociolingvista közösség. Kézikönyveieitankönyvei ugyan vannak már, de nincs még tudománytörténete a szociolingvisztikának. Van egy-két visszaemlékezés arról, hogy „hogyan is kezdődött” (ilyen a Roger Shuy-é 1990-ból), a krónika azonban hiányzik, s eddig az előzmények rendszeres föltárására is csak a paradigmán kívülről történt – nem nagyon értő – kísérlet (Koerner 1989).

A saját tudománytörténet hiánya egyértelműen az önazonosság keresésének a hiányára utal, hogy ennek mi lehet az oka, azt mindenképpen érdemes lenne kifürkészni. Van azonban egy ennél súlyosabb hiányossága is a szociolingvisztika önmeghatározásának: történetének lassan most már négy évtizede során alig hozott létre olyan műveket, amelyek a szociolingvisztika *elméletét* írják le. Az elméleti tárgyú és nyelvelméleti kérdésekre választ kereső munkák legtöbbször kezdettől fogva Labov vagy közvetlen tanítványai nevéhez fűződik, így nem véletlen, hogy munkásságának összefoglalása is erősen elméleti jellegű (1994 – a háromkötetesre tervezett sorozatból eddig csak egy kötet jelent meg). Néhány tankönyv mellett (pl. Hudson 1996, Figueroa 1994, Aitchison 1991) Chambers *Sociolinguistic Theoryja* (1995) említhető átfogóbb elméleti összefoglalásként, bár ebben is jóval nagyobb szerepet kap a módszer és az esettanulmányok bemutatása, mint egy ilyen címet viselő könyvtől várnánk. A szemlélet jellegéből, az empirizmus tiszteletéből adódik, hogy az elméleti jellegű szociolingvisztikai munkákban kikutatott szerepet kapnak az esetbemutatók, példák, az adatokat szemléltető

grafikonok és keresztábrák, és talán csak ízlés kérdése, de mintha az elmélet ezekben sokszor föl is oldódna, ahelyett, hogy a példák megvilágítanák az elméletet. Az esettanulmány és az esettanulmányokra építő elméleti munka műfajilag nemigen válik szét, vagy legalábbis jóval közelebb áll egymáshoz a szociolingvisztikában, mint azt máshol megszokhattuk.

A paradigmán belül tapasztalható is némi nyugtalanság az elméletibb jelleg hiányát illetően. Az utóbbi időben többen szóvá tették (Figueroa 1994, Romaine 1994, Hudson 1996), hogy itt lenne már az ideje valamiféle egységes szociolingvisztikai elmélet kidolgozásának. Mások (Coupland 1998) elismerik ugyan, hogy egyelőre nincs ilyen, de azzal nyugtatják magukat, hogy ez nem is olyan nagy baj, mert hiszen ott az elmélet abban a sok tízezer oldalnyi szociolingvisztikai munkában, amelynek kérdései és módszerei csak egy ilyen elmélet alapján születhettek meg. Vannak olyanok is, akik nem is tartanák lehetségesnek, hogy létrejöhessen egy ilyen egységes elmélet (Fasold 1990), olyan szerteágazónak vélik a szociolingvisták által művelt területeket.

A szociolingvisztika a strukturalista és a chomskyánus nyelvészettel szembenállva született, ezt figyelembe véve érthető, ámde átkos öröksége, hogy maga az *elméleti* szó is viszolygást vált ki egyik-másik követőjében, azonosítva az elméletközpontségét az empiria mellőzésével. Mert tagadhatatlan, hogy ennek a távolságtartásnak súlyos következményei vannak. Önmagában természetesen nem lenne baj, ha egy paradigmában az elmélet általában induktívan van jelen, de az már nem jó, ha csak úgy van jelen. Bármennyire elfogadók próbálunk is lenni, azért csak nem ugyanaz, ha sok tízezer oldalnyi tanulmány módszertanában van ott az elmélet – vagy a könyvespolcon. Az explicit elmélet hiánya jelentősen megnehezíti a paradigmába nem illő, éppen ezért könnyen anomáliákat létrehozó gondolati elemek kiszűrését. Ennek azért van

különlegesen nagy jelentősége, mert a szociolingvisztikát hallgatók a világ legtöbb egyetemén párhuzamosan a másik paradigma nyelvszemléletére alapuló nézeteket, fogalmakat, ismereteket is tanulnak, így a szokásosnál is nagyobb az esélye, hogy a kétféle, alapjaiban különböző nézetrendszer keveredése olyan egyénre szabott káoszokat hozzon létre a fejekben, amelyekben ki-ki maga teremt rendet, anélkül, hogy észrevenné, hogy a másik rendje nem ugyanaz, mint az övé. Ez az állapot mindenképpen megértési nehézségeket okoz (tanulságos például, hogy a különböző szociolingvisztikai kézikönyvekben és tankönyvekben az alapfogalmak definícióját illetően sincs konszenzus), súlyosabb esetekben a paradigmán belül vezet a terminusok jelentésének összemérhetetlenségéhez – ez pedig gyakorlatilag a paradigma szétesését jelenti.

Nem független ettől a kaleidoszkópszerű fogalomértelmezéstől, hogy a szociolingvisztikai irányzatok ugyanúgy proliferálódnak indultak, mint a generatív paradigmán belüliek (azzal a különbséggel, hogy ott az „elméletek” szaporodnak egyre gyorsabban, a szociolingvisztikán belül pedig a kutatási területek és a munka lehetséges céljai). Az elméleti művek a tudománytörténeti előzmények tudatosításával együtt világosabbá tehetnék a szemléleten belül létrejött irányzatok közötti kapcsolatokat és átfedéseket. Nem utolsósorban azért lenne erre szükség, mert nem kell különösebb jóstehetség ahhoz, hogy a tudományos munka tudományos minőségét érintő veszélyeket sejszünk az irányzatok burjánzásában. Úgy tűnik, mintha túlságosan gyorsan vált volna népszerűvé a világon sokfelé az, amit szociolingvisztikának neveznek, s ebből következően, az eredetiséget hajszolva túlzottan gyorsan jelentek meg a paradigmán belüli rivális nézetek, mielőtt még egyáltalán világosan körvonalazódott volna, hogy mi is az, amit szociolingvisztikának neveznek. A „de jó, hogy

egyre többen” bűvölete által támogatva, és a divatosan hangzó címkét saját homlokukra ragasztva sokan írnak egyensémára olyan „szociolingvisztikai” tanulmányokat, amelyekben az eseteírásokon már nem lépnek túl *miért*-ekre is választ keresve, amelyekben nyoma sincs annak, hogy az adatok összegyűjtése és leírása nem önmagáért, hanem a nyelv működésének megértésére való, és amelyekben fölöslegesen keressük magát a szemléletet, amit az alapító atyák mindennél fontosabbnak tartottak és tartanak. A popularizálódás és a vele járó igényszint-csökkenés (ami természetesen nem csak a szociolingvisztikára jellemző) hatását még inkább erősíti az explicit elmélet hiányának az a következménye, hogy a felnövekvő ifjú szociolingvisták előbb tanulják a módszert és aztán jutnak csak el addig a kérdésig, hogy mire való a módszer – ha eljutnak egyáltalán eddig. Mert sajnos – különösen nálunk – a szociolingvisztika tárgykörébe tartozó tanulmányok egy része nem más, mint annak bemutatása, hogy a szerző képes alkalmazni a módszert magát (nem tesztelni, nem kipróbálni, nem hozzátenni vagy elvenni belőle, hanem pusztán *alkalmazni*), az ilyen tanulmányok gyűjteménye pedig nem más, mint a paletta színeinek továbbmaszátolása. (Ne legyünk igazságtalanok: ez minden tudományterületre jellemző lehet, különösen gyakran esik ebbe a csapdába az antropológus, a szociológus vagy az irodalmár is.)

Sajátosnak tűnhet, hogy éppen a nyelvészetnek a társas viszonyokkal és szerepekkel is foglalkozó ága törődik nagyon keveset önmaga megjelenítésével, míg az individualista, a nyelv társas vonatkozásait bagatellizáló generatív nyelvészet meglehetősen sikeres PR-tevékenységet folytat. Például Pinker elképesztően – fogalmazunk finoman – „öntudatos” könyvét (1994, magyarul 1999) olvasva nem csodálkozhatunk azon, hogy a nyelvtudományon kívülre lépve „a” nyelvészet a tudományos

világban – a strukturalista nyelvészetre alapuló irodalomtudományi irányzatoktól eltekintve – a generatív nyelvészet (pl. a megismeréstudományban, a pszichológiában, a mesterséges intelligencia kutatásában, a filozófiában, az ember kialakulásával foglalkozó történeti antropológiában, a humánológiaiában). Valójában nincs ellentmondás abban, hogy az individualista beállítottságú nyelvészet nagyobb hangsúlyt fektet az önreklámzásra, mint a társas szemléletű; lehet tudni valamit úgy is, hogy nem élünk vissza vele. Ez az emberileg rendkívül rokonszenves álláspont ugyanakkor tudományos szempontból bizonyos mértékig felelőtlen és nemtörődöm, mert mindazoknak a tudományterületeknek a képviselőit, akiknek saját kutatásaikhoz szükségük lenne a nyelvészekről származó információkra, megfosztja attól a lehetőségtől, hogy a saussure-iánus és chomskyánus nyelvelméleten kívül alternatív nyelvelméletet is fölhasználhassanak vagy egyáltalán megismerjenek. Az explicit elméletet tartalmazó munkák impulzusokat adhatnak azoknak, akik más tudományterületeken, de a szociolingvisztikáéval összeegyeztethető szemlélettel munkálkodnak, s egy ilyen nyitás mindenképpen haszonnal járna a szociolingvistáknak is: ösztönzést és saját elméleteik kontrollját kaphatnák ugyanezekről a területektől.

A főntebb írók mögött persze az az előfeltevés húzódik meg, hogy a szociolingvisztika egységes elmélete egyáltalán megalkotható, mert találhatunk olyan közös szemléleti alapot, amely valamennyi irányzatot egységbe fogja. De nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ezt a szociolingvisták egy része (pl. a főntebb már idézett Fasold) nem így látja. Tekinthesse-e egyáltalán tudományos paradigmának a szociolingvisztika? Milyen megfontolásból sorolják e megnevezés alá mindazokat a nyelvészeti irányzatokat, amiket idesorolnak? Pusztán megszokásból?

Talán nem én voltam az egyetlen, akinek a szociolingvisztikával ismerkedvén fejtőrést okozott, hogy mi a közös mindabban, amit szociolingvisztikának neveznek. A nyelvi változás és változatosság vizsgálatának és a nyelvtörténetnek, valamint a dialektológiának a kapcsolata nyilvánvaló, egyértelmű az is, hogy hogyan függ ezekkel össze a nyelvi érintkezések vizsgálata. (Ezekben a nyelvtudományi vizsgálódásokban még a homogén és statikus nyelvképre alapozó tradicionális szemlélet sem tudja elkerülni, hogy valamilyen módon tudomást vegyen az általa elképzelt nyelvi rendszer homogenitásának és állandóságának „időleges” megbomlásáról.) Ezeket tartja Koerner (1989) a szociolingvisztika „nyelvtudományon belüli” (vagyis a tradicionális nyelvészetben belül is létező) előzményeinek. Nem okoz nehézséget az sem, hogy a Bernstein-féle szociologizáló, illetve a Hymes, Gumperz, Fishman nevével fémjelzett antropológiai beállítottságú irányzatot hozzákapcsoljuk az előbb felsoroltakhoz. A szociologizáló irány azóta gyakorlatilag föloldódott a nyelvi változatosság és változás összefüggéseit a kutatás középpontjába helyező (a szűk értelmezés szerint „labovianus”) irányzattal, olyannyira, hogy ezt gyakran (és tévesen) azonosítják is a társadalmi rétegződés nyelvi vonatkozásainak kutatásával. Az antropológiai irány továbbra is virágzik, s a kettő sajátos ötvözeteként fogható föl Lesley és James Milroy tevékenysége.

Korántsem ilyen könnyű Sapir és Whorf beillesztése a szociolingvisztikai összképbe. Vannak, akik munkásságukat a szociolingvisztika előzményei között tartják számon, vannak, akik nem is említik őket. Ez utóbbi eljárásnak valószínűleg az a magyarázata, hogy őket nem köti össze a módszer azonossága a főntebb felsorolt szerzőkkel. Ugyanilyen tisztázatlanul, viszont megkérdőjelezhetetlenül sorolják a szociolingvisztikához a társalgáselemzést, az udvariaság, a köszönési formák vizsgálatát, vagy

a mostanság csaknem kötelezően említendő pízsiség – többnyire erőteljes feminista felhangokkal telített – vizsgálatát. Mivel a szociolingvisztika alapkönyvei említik ezeket a területeket, az előzmények közül nem hagyható ki Austin vagy Searle sem, hiszen az említett kutatási területek az ő vizsgálódásaikból nőttek ki. A paletta széles és színes tehát, ha nem akarunk megelégedni azzal, hogy szociolingvisztika az, ami máshová nem tartozik, hanem valamilyen szerves, belső kapcsolatot keresünk, akkor nem vagyunk könnyű helyzetben.

Olyan leírást, amely minden erőltetés nélkül fogja egységre az imént említett irányzatokat, keveset találunk – ezek közé tartozik Békés Vera *A hiányzó paradigma* című könyve. Ebben a szociolingvisztika szemléletének legtömörebb és legáltalánosabb jellemzését olvashatjuk, az igaz, hogy nem a mai szociolingvisztikára, hanem a XIX. századi, a szerző által *göttingai paradigmának* nevezett iskola nyelv- (és természet-) szemléletére vonatkoztatva.

Békés Vera elemzése szerint a göttingai paradigma nyelvszemlélete a későbbi wittgensteini nem-privát-felfogásnak felelt meg: a jelentést használat-elvűnek és közösségi jellegűnek tekintette, az anyanyelvet pedig kiemelt szerepűnek, az anyanyelvhez és más nyelvekhez való viszonyt aszimmetrikusnak. Mindez teljes mértékben jellemző a szociolingvisztika fölfogására is. (Ezen a ponton még egyszer hangsúlyoznom kell, hogy a *szociolingvisztika* ebben az írásban nem vonatkozik mindenre, amit nálunk szociolingvisztikának neveznek.) A jelentés használat-elvűségét nemcsak a szavakra, hanem minden nyelvi formára (tehát a nyelvtani elemekre vagy a hangokra) is kiterjeszti, s a jelentés társas komponensét a jelentés elválaszthatatlan részének tekinti. Az anyanyelvhez fűződő természetes és reflexió nélküli viszonyt kiterjeszti az anyanyelv változatai közül az elsőként megtanult és legtermészetesebben használt változatra, az ún. *alapnyelvre* is – ennek vizs-

gálata a szociolingvisztika érdeklődésének középpontjában áll. A göttingai paradigma képviselői Békés Vera megfogalmazása szerint (67) „a természet természetének megragadására irányultak” – ugyanez a célja a szociolingvisztikának is a nyelv vonatkozásában.³ Az empirikus adatgyűjtés nem önmagáért való, hanem hogy a nyelv működésének értelmezéséhez alapot biztosítson. Hasonlóképpen viszonyul a göttingai szemlélet és a szociolingvisztika a tudományos eredmények alkalmazásához is. Az elefántcsonttorony-attitűddel ellentétben nem hogy nem tekinti alacsonyabb rendűnek az „alkalmazott” tudományokat, hanem a kutató etikai kötelezettségének tartja, hogy a közösségtől és a közösségről szerzett ismereteit a közösség javára fordítsa. (Sok szociolingvista vesz részt az oktatási problémák nyelvi vonatkozásainak elemzésében, megoldási javaslatok, esetenként tananyagok készítésében; vannak, akik az igazságszolgáltatásnak nyújtanak segítséget; a pszichiátriai és pszichológiai kezelések során különösen a társalgás-elemzés tanulságai hasznosíthatók; stb.)

Békés Vera a göttingai program legfőbb módszertani ismertetőjegyeinek a következőket tartja (67 – 72): erős empirikus beállítottság; soktényezős tipológiai leírás, amely lehetővé teszi az univerzális és az individuális között elhelyezkedő, de belőlük le nem vezethető partikuláris mint ontológiai minőség megragadását; az adatok háromszintű elemzése, melynek során a struktúra elemzésén túl a struktúrára jellemző sajátos kapcsolódási formákat és az elemek kereszteződéséből létrejött alapegységeket is vizsgálták; a vizsgált rendszer kontextusának, a rendszer és a kontextus egymásrahatásának az elemzése; a stadiális szemlélet (a változásokat nem egyenes vonalúnak tételezték); az empiria egybefonódása a filozófiával.

E jellemzők többé-kevésbé megfelelnek a szociolingvisztika módszertani sajátosságainak. Az empirizmus feltétlen tisztelete,

a rendszerek kontextuális elemzése, a partikuláris önálló minőségnek tételezése a szociolingvisztikára is jellemző. A szociolingvisztika csak valódi, ténylegesen létező adatokra épít, mindig pontosan meghatározza annak a beszélői csoportnak a paramétereit és azt a beszédhelyzetet, amelyikre általánosításait érvényesnek tartja. Komplex szintekkel dolgozik: a nyelvhasználatot az egyén, a szűkebb közösség, illetve a nagyobb közösség vonatkozásában is vizsgálja, annak tudatában, hogy ezek természetesen hatással vannak egymásra. Különös figyelmet szentel az átmenetiség (a „mixtúra”) mint természetes kategória (azaz nem valamiféle deviáns állapot) vizsgálatának. A stadiális szemlélet a nyelvi változás mechanizmusának leírásában (az adatok értékelésében) van jelen (a Labov 1972 által leírt fázisokban, de ennél kisebb egységekben is, pl. a jól ismert „S-vonal” – fölismerésében).⁴ A göttingai paradigmát módszertani jegyei közül a filozófiával, vagy – mai szokásainkra lefordítva – a bármiféle elmélettel való összefonódást találjuk meg legkevésbé a szociolingvisztikában, valószínűleg éppen annak a félreértésnek a következményeképpen, amely az empiria fontosságát módszertani vezérelvből „elméleti” vezérelvvé tette (s amelynek következtében a módszertant sokan összetévesztik az elmélettel).

Ez az idegenkedés lehet az oka annak, hogy a szociolingvisztika nem ismerte még föl saját nyelvfilozófiai álláspontját, amelyre előfeltevései épülnek, s hogy maga is nehezen birkózik meg saját tudománytörténeti kapcsolatainak tisztázásával. A Békés Vera által javasolt paradigmátikus választóvonal, a privát-nyelv – nem-privát-nyelv opozíció kulcsot adhat a szociolingvisztika önazonosításához, s a tudományterületek kusza halmazából koherens diszciplínát teremthet. Ezt a diszciplínát én sokkal szívesebben hívnám *társasnyelvészetnek*, utalva e névvel nyelvfilozófiai előfeltevéseire, amelyek értelmet adnak kérdéseinek és

módszerbeli kötöttségeinek, s egyben elkülönítve e név által mindattól, amitől *szemléletében* különbözik. (A *sociolinguistics* egyes kutatóknak tartalmazza ezt a jelentést, másoknak nem – a terminus magyarra „fordítása”, a „társadalmi nyelvészet” viszont igazi leiterjakab, és sokszor fölmerül az emberben a gyanú, hogy sajnos a magyar *szociolingvisztika* terminus is jórészt a leiterjakabbal megegyező jelentésben használatos.) Ha paradigmátikus elvként következetesen alkalmaznánk a nyelv nem-privát jellegét, ez a nyelvfilozófiai értelemben vett tisztaság segítene kiküszöbölni az előfeltevések keveredésébekódoltanomáliák fölbukkanásának veszélyét is,⁵ és egyértelműbbé tethetné a tudománytörténeti kapcsolatokat. Ez utóbbinak nagy szerepe lehetne abban, hogy a társasnyelvészet végre fölszabaduljon az alól a gátlás alól, amely megakadályozza, hogy nyitottabb legyen az elméleti konstrukciók felé. Nem mellőzni kell természetesen az empiriát, hanem királyi trónjától megfosztva „pusztán” eszközzé (jóllehet nélkülözhetetlen eszközzé) tenni. Így létjogosultságot kaphatnának azok a próbálkozások, amelyek elég bátrak teljes elméleti modelleket is alkotni, túllépve azon a gyakorlaton, amely az elméleti modellezést azokra a részletekre szűkíti, amelyekre már van empirikus bizonyíték, s nem tartja megengedhetőnek azokat a kiegészítéseket, amelyeket e részletek belső törvényszerűségeit fölismerve hipotetikusán tudunk megfogalmazni. Ez a szociolingvisztika gyakorlatában a pozitívizmus öröksége (a tudós csak azt van joga gondolni, amire bizonyítéka van), s éppen a göttingai párhuzam mutathat rá, hogy az elmélet és az empiria csak a XX. század nyelvtudományának uralkodó irányzataiban vált egymással kibékíthetetlenül, valójában azonban nem szükségszerűen zárja ki egymást.

A nem-privát nyelvészlemle és tudatossá tétele, az elméleti nyitottság és a modellalkotás fölszabadítása olyan területekre írá-

nyithatná a nyelvészek figyelmét, amelyek-től korábban elzárkóztak, de amelyek – éppen szemléleti rokonságuknál fogva – saját eredményeikkel nagyban elősegíthetnék a nyelv mint jelenség megértését. (Ezzel egyébként eleget tennénk a göttingi komplex tudáselmélet követelményének is, legalábbis amennyire ez ma megvalósítható.) Ebből a megközelítésből világossá válik, hol kell keresnünk a társasnyelvészet „természetes kapcsolatait”: hogy az irodalomtudományon belül miért Bahtyinhoz áll a legközelebb; a megismeréstudományon belül miért a tanulásvilág konnektcionizmus, esetleg a modularizáció elméletével rokon, és miért áll szemben a modularista tanokkal; a pszichológiában miért Vigotszkij és Lurija nézeteivel egyeztethető össze leginkább; filozófiáját miért Wittgensteinnél, tudásfelfogását miért Polányinál kell keresni; hogyan illeszkedik a csoport szelektív elvéhez, miért a humán-etológiával és nem a szociobiológiával vagy az evolúciós pszichológiával természetesebb a kapcsolata. Az evolúció elméletétől analógiát kaphat a társasnyelvészet ahhoz a kijelentéshez, hogy a nyelv változása a nyelv működésének része, nem valami esetleges „külső” (és megmagyarázhatatlan) jelenség, és szempontokat nyerhet a változás természetének elemzéséhez és leírásához; a dinamikus rendszerekre vonatkozó ismeretektől segítséget kaphat a nyelv működésének modellezéséhez stb.

Így világossá válhatna az is, hogy a társasnyelvészet nem valamiféle extrém előfeltevésekre épített gondolatrendszer, nem társtalan a tudomány világában, nem kellene szégyenlősen félrehúzódnia, ha nyelvelméletéről van szó, és nem kellene föltétlenül megadással átadnia a terepet a generatív nyelvészetnek, ha azt kérdezik, hogy mit tud mondani a nyelvtudomány a nyelvről. A társasnyelvészet meg tudja például magyarázni, hogy miért nem kell posztmodern szétesésbe torkollnia a nyelvi relativizmusnak (azzal tagadnánk az alap-

nyelv különleges kognitív státusát); sőt, hogy a posztmodern „nyelvértelmezés” valójában olyan félreértés, amit a társas szemléletű wittgensteini „nyelvjáték” karteziánus szemléletű értelmezése hozott létre. Ebből a félreértésből származnak azok az értelmezések, amelyek a jelentés meghatározásához kizárólag a szöveg belső világát tartják érvényes referenciális keretnek. Azzal, hogy a társasnyelvészet a jelentést nem-kategorikusnak, s ezzel együtt dinamikusnak tekinti, magyarázatot nyer, hogy hogyan lehetséges a megértés az eltérő életpasztalattal rendelkező emberek között, s ezzel egyben határt szab a hermeneutika túlhajszolásának. A nem-kategorikus jelentésfelfogás ötleteket adhat a kuhni paradigmaelmélet sokat bírált inkommensurabilitás-tételének újraértelmezéséhez is: a tudományos paradigmák fogalomkészlete (valamilyen fokon) lefordítható a másik paradigma fogalomkészletére, de erre a fordításra – olykor hosszas magyarázkodásra – szükség van, s a fogalmak tartalma nem tekinthető eleve adottnak. A társasnyelvészet a mai nyelvhasználatból vett adatokkal erősíti meg a nem-privát-nyelvet tételező filozófia spekulatív téziseit; s adatokkal támasztja alá a nyelv kialakulásáról szóló elméletek közül azokat, amelyek a társas funkció kialakulását tekintik elsődlegesnek a referenciálissal szemben. Ezzel egyben szerveesebben illeszti az evolúció folyamatába az embert, mint az innátista megközelítés, amely a nyelvi képesség megjelenésének mikéntjéről nem tud számot adni stb.

Békés Vera könyve éppen elég tanulsággal szolgál tehát a nyelvészeknek az esettanulmányok közvetlen, nyelvtudománytörténeti eredményei mellett is. Ezeket az esettanulmányokat méltatlan volna teljesen említés nélkül hagyni, mert azt példázzák, hogyan válik látóvá a tudománytörténet a filozófia által: a privát-nyelv – nem-privát nyelv vezérfonal mentén haladva a szerzőnek sikerült föloldania a magyar nyelvtu-

domány történetének három korábban nehezen értelmezhető fejezetét. De van ezeknek az eredményeknek további, közvetett üzenetük is – ezek a könyvben nem szerepelnek, nem is szerepelhetnek, mert a modern szociolingvisztika nézőpontjából válnak nyilvánvalóvá. Világossá válik például, hogy miért tátong szakadék a magyar nyelv-művelés krónikájában Kazinczy és Szarvas Gábor között: a romantikus liberalizmus társas szemléletű nyelvfelfogásával ugyanúgy nem egyeztethető össze a hibakereső nyelv-művelő tevékenység, mint a modern szociolingvisztikával. Új megvilágításba kerül a Budenz – Vámbéry párviadal, és érthetőbbé válik, hogy miért sújtja különös harag a magyar nyelvtörténészek részéről azokat a kísérleteket, amelyek a magyar nyelv *tipológiai* jellegének kialakulásában jelentős szerepet tulajdonítanak a honfoglalás előtti török – magyar kapcsolatoknak; s hogy miért inadekvátak azok az érvek, amelyek Vámbéry, vagy a vele szoros szemléleti rokonságban álló Zichy István nézeteit próbálják cáfolni.⁶ A paradigmátikus szembenállás vet fényt arra, hogy a modern szociolingvisztika magyarországi meghonosításának kudarcaiban az akkori politikai irányvonal csak az egyik szereplő volt, legalább ilyen erővel akadályozta az új irányzat megtelepedését a szemlélettel szembeni ellenállás – ennek a szemléleti különbségnek van jelentős szerepe abban is, hogy a szociolingvisztikára a magyar nyelvészek egy része mai is úgy tekint, mint „veszélyesen liberális” nézetre, azzal a különbséggel, hogy a rendszerváltás óta nem a „szocialista”, hanem a „nemzeti” egységet féltik (ugyanazok) ettől a liberalizmustól. Szintén a paradigmátikus választóvonal segít megtalálni a mai társasnyelvészet magyarországi előzményeit – mert a göttingiai paradigmának voltak a századforduló után magyar zárványai. A nézetrend-

szer a legkiforrottabban Karácsony Sándor tudásértelmezésében jelent meg, de ez a szemlélet magyarázza Mészöly Gedeon elszigeteltségét és Csúry Bálint iskolájának Csúry halálát követő gyors fölszámolását is.⁷

Nyelvészként természetesen örülök annak, hogy a szerző a nyelv-tudomány történetéből válogatta esettanulmányai anyagát, s ezzel egy olyan éleslátású nyelv-tudománytörténet-írás alapjait fektette le, amely túllép az évszámok és kötetcímek fölsorolásának, és rég megunt gondolati sémák újraidézésének gyakorlatán; amely gondolkodik és összefüggéseket keres. Szociolingvistaként nagyon hálás vagyok mindazért, amivel a könyv a diszciplína nézetrendszerének koherensebbé tételéhez és kapcsolatai kiépítéséhez hozzájárul. A könyv legmegfontolandóbb üzenetének mégis a göttingai tudáseszmeny bemutatását tartom – mert ettől a tudáseszmenytől sokat tanulhatunk. Megtanulhatjuk például azt, hogy nemcsak a tudománytörténet vak filozófia nélkül, hanem a „szaktudományos” tevékenység is botladozik tudomány történet és filozófia nélkül. A elődök fölku-tatására és a más területekkel való rokonság (affinitás) fölismerésére nem a bálványimá-dás vagy a frakciózás okán van szükség, hanem saját tárgyunk jobb megismerése, megszerzett tudásunk finomítása és ellenör-zése érdekében – bármelyik tudományos iskolához tartozunk is. Ettől persze az általános, nagy vakság, amelyben kedvenc elefántunkat tapogatjuk, nem fog megszűn-ni, de legalább nem feledkezünk meg róla, hogy e vakság létezik, tudni fogjuk, hogy a nekünk jutott rész nem azonos a teljes elefánttal, és nemcsak tudomásul vesszük, hogy az elefántot mások is tapogatják, hanem ismereteinket is igyekszünk megosz-tani egymással – ha valóban az elefántot akarjuk megismerni. S ha valóban meg akarjuk ismerni.

Hivatkozások

- Aitchison, J. 1991. *Language Change: Progress or Decay?* Cambridge: CU Press.
- Chambers, J. K. 1995. *Sociolinguistic Theory*. Oxford: Blackwell.
- Coupland, N. 1998. What is a sociolinguistic theory? *Journal of Sociolinguistics*, 2, 110–117.
- Fasold, R. 1990. *The Sociolinguistics of Language*. Oxford: Blackwell.
- Figueroa, E. 1994. *Sociolinguistic Metatheory*. Oxford: Pergamon.
- Hudson, R. A. 1996. *Sociolinguistics*. Cambridge: CU Press.
- Koerner, K. 1989. The sources of modern sociolinguistics. In: R. M. Brend and D. G. Lockwood (szerk.), *The Fifteenth LACUS Forum*, 1988, 343–353. Lake Bluff: Linguistic Association of Canada and the United States.
- Labov, William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- — — — 1994. *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*. Oxford: Blackwell.
- Pinker, S. 1994. *The Language Instinct (How the Mind Creates Language)*.
- — — — 1999. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest: Typotex.
- Romaine, S. 1994. *Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: OU Press.
- Shuy, R. W. 1990. A brief history of American sociolinguistics 1949–1989. *Historiographia Linguistica* 17, 183–209.
- Trudgill, P. 1995. *Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society*. New edition. Penguin.
- — — — 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.

Jegyzetek

1. A mondat abból az interjúból való, amit Kontra Miklós készített Peter Trudgillal Szegeden, 1999. május 31-én. Köszönöm Kontra Miklósnak, hogy az interjút tartalmazó szalagot rendelkezésemre bocsátotta, és Peter Trudgillnak, hogy az interjú felhasználását megengedte.

2. A szekuláris nyelvészet és a laboviánus nyelvészet értelmezésére alább visszatérünk; itt azt a kutatási területet jelöli,

amely elsősorban a nyelv változatosságának és változásának összefüggéseit vizsgálja.

3. A humboldti programnak ehhez a részéhez kapcsolja Chomsky a maga tevékenységét, ennyiben valóban szembenáll a „mit” kérdését előtérbe helyező pozitivisták újgrammatikus és a strukturalista leíró iskolákkal. Chomsky innátizmusa azonban talán a legjellegzetesebb megfogalmazása annak a „privát-nyelv”-szemléletnek, amely a

humboldti nyelv szemlélettel szöges ellentétben áll. Így, jóllehet Chomskyt is a „hogyan” érdeklí, rendszere valójában inkommenturábilisan eltér Humboldt rendszerétől.

4. A nyelvi változások terjedését grafikonon ábrázolva – mint oly sok más esetben – a logisztikus növekedés vonalát kapjuk, ezt hívják a szociolingvisztikában „S-vonal”-nak.

5. Ilyen veszélyt rejteget például az a szemléleti értelemben túlzottan engedékeny hozzáállás, amit Chambersnél (1995:30) olvashatunk. Chambers szerint a szociolingviszti-nak nem kell mindent elvetnie, amit a chomskyánus nyelvészet létrehozott, nem vetheti el például a nyelvi képesség létének föltételezését, sőt, ez az alapállás teszi mindkettőt *nyelvelméletté*. Chambers nem szól róla külön, hogy a nyelvi képesség innátista felfogásáról beszél-e itt, Chomsky említése mindenestre ezt teszi valószínűvé. Az innátista elképzelés azonban szembenáll mindazzal, amitől a szociolingvisztika „társas” szemléletű (s szemben áll azzal is, amit Labov mond, amikor nem tartja érvényesnek azokat az eredményeket, amiket e

társas mivolt mellőzésével kaptunk), és nyilvánvalóan anomáliákhoz vezet a nyelvi változatosság, s ezzel a nyelvi változás okának magyarázataiban is.

6. Békés Vera Vámbéryt Budenz paradigmán belüli riválisának tekinti. Úgy gondolom, ezt alaposabban is érdemes lenne megvizsgálni, mert Vámbéry magyar–török „rokonságra” fölhozott érvei között több olyan is van, amely az akkor süllyedőben lévő paradigmához tartozónak mutatja őt; például nyelvrokonság-értelmezése nem tisztán a nyelvek genetikus kapcsolataira, hanem az „affinitás”-elvre is épül.

7. Az uralkodó paradigma tudománytörténete természetesen másképpen látja mindezt. Karácsonyról egyszerűen tudomást sem vesz (kivéve azokat a tanítványokat, akik munkájában az ő szemlélete élt tovább, mint pl. Fabricius Kovács Ferencnél); Mészölyt „eredeti” tudósnek tartja, de nem tudja beilleszteni a Budenzcel kezdődő leszármazási rendbe; Csúryt dicsőíti, de sem elveit nem követi, sem céljait nem valószínűsította meg. (A részletekre egy most készülő tanulmányban térek ki.)